

Ozren Kosanović

CRTEŽI NA MARGINAMA NOTARSKJE KNJIGE RIJEČKOG NOTARA I KANCELARA ANTUNA DE RENNA IZ MODENE

Dr. sc. Ozren Kosanović
HR – 51211 Matulji
ozren.kosanovic@gmail.com

DOI: 10.21857/y26kecg1e9
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 14. 2. 2023.
Prihvaćeno: 19. 10. 2023.

Crteži na marginama knjige riječkog notara i kancelara Antuna de Renna iz Modene mogu se razvrstati u dvije skupine. U prvoj skupini nalaze se prikazi ruke koja pokazuje, a drugu čine crteži kojima se nastojalo na prvi pogled približiti sadržaj teksta pokraj kojeg se nalaze. Crteži su vrlo jednostavni i niske umjetničke kvalitete, ali služe kao pomoćno sredstvo pri snalaženju u tekstu.

Ključne riječi: crteži; crtež ruke koja pokazuje; 15. stoljeće; notarska i kancelarijska knjiga; Antun de Renno iz Modene; Rijeka.

Antun de Renno iz Modene bio je riječki gradski kancelar i javni notar od sredine tridesetih do sredine šezdesetih godina 15. stoljeća. Malo je biografskih podataka o njemu poznato, međutim otac mu se zvao Franjo¹ i vjerojatno je imao sina (ili unuka) Ivana, koji je u drugoj polovici 15. stoljeća bio riječki sudac.²

Među sačuvanim pisanim izvorima za povijest grada Rijeke u srednjem vijeku notarska knjiga Antuna de Renna zauzima središnje mjesto. Prvi zapis u knjizi datiran je 1436., a posljednji 1465. godinom. Sadrži tekst instrumenata poput kreditnih zadužnica, ugovora majstora sa šegrtima o nauku zanata, ugovora

¹ Državni arhiv Rijeka (dalje: DARI), Samostan reda pustinjača sv. Augustina u Rijeci, kutija 2, pergamena 3: „Ego Antonius filius Francisci de Renno de Mutina publicus imperiali auctoritate notarius“.

² Isto, pergamena 9.

gospodara sa slugama i sluškinjama, punomoći o zastupanju itd. Kako je Antun istovremeno bio i kancelar, bez tematskog izdvajanja od ostatka teksta knjige, zapisivao je odluke gradskih vijeća. Transkripciju knjige su u nastavcima objavili Silvino Gigante i Mirko Zjačić. Mirko Zjačić je u uvodnoj studiji transkripcije knjige pobrojio sveukupno pedeset i sedam odluka vijeća. S pravom je upozorio kako grad u to doba po svemu sudeći nije imao kodificiran statut zbog čega su te odluke zapravo imale snagu zakona.³

Iz tog vremena sačuvana je samo jedna odredba o službi kancelara zapisana upravo Antunovim perom. Vijeće je odlučilo 28. studenog 1452. kako kancelar ili njegov zamjenik imaju dužnost vođenja pisane evidencije sklopljenih ugovora. Posebno je bilo naglašeno da pravnu valjanost imaju samo ako su sklopljeni pred sucima i svjedocima.⁴ Neće biti pogrešno pretpostaviti kako je vijeće tada biralo kancelara na kraće razdoblje, za što mu je pripadala fiksna plaća kao što je bio slučaj i u drugim gradovima. Naravno, ponovljenim izborom mogla je biti imenovana ista osoba. Stoljeće kasnije, u gradskom Statutu 1530. godine, detaljno je popisano koje su kancelarove dužnosti. Nakon polaganja zakletve pred gradskim kapetanom (povjerenik feudalnoga gospodara) i sucima stupao je na dužnost. Bio je zadužen za čuvanje privatnih i općinskih spisa te parnica u arhivu za čiju je preglednost i ažurnost bio kazneno odgovoran. Uz to je morao voditi evidenciju članova vijeća i njihove prisutnosti na zasjedanjima. Za obavljanje dužnosti pripadala mu je fiksna plaća i nagrade određene cjenikom usluga.⁵ Statut grada Rijeke je u pisanom obliku potvrdio neke stare običaje, dok je jedan dio njegovih odredbi preuzet iz Statuta grada Trsta. Možda je barem dio spomenutih odredbi o kancelaru vrijedio u gradu i prije zapisivanja Statuta 1530. godine.

Rukopis notara uglavnom je uredan i čitak. Pisao je gotičkim kurzivom uz konzistentno korištenje tadašnjih kratica za riječi latinskog jezika. Nakon trideset godina zapisivanja stvoren je korpus teksta od 749 stranica. Knjiga je dijelom organizirana kronološki i do određene mjere postoje dvije glavne tematske sekcije. U prvoj se nalaze svi notarski instrumenti izmiješani sa zapisima odluka

³ Mirko Zjačić, „Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436–1461) I“, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* III (1955.–1956.), str. 9–14. Pitanje postojanja gradskog statuta u 15. stoljeću bilo je predmet različitih razmišljanja. Usp. argumentaciju u: Lujo Margetić, „Knjige riječkih notara – nezaobilazno vrelo riječke pravne povijesti“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 15 (1994.), str. 5–6.

⁴ Mirko Zjačić, „Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436–1461) II“, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* IV (1957.), str. 151.

⁵ Zlatko Herkov, *Statut grada Rijeke iz godine 1530* (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948.), knj. 1, čl. 6., str. 333–334.

gradskih vijeća, a u drugoj se cjelini donosi tekst javnih dražbi. Zbog toga se ponekad teško snaći i pronaći određeni zapis. Knjiga ima i pomoćne pisane elemente na marginama. Riječ je o indikativnom registru uza svaki zapis (do par riječi) na bočnim marginama i kratkog teksta datacije na gornjoj margini rukopisa (svaka druga stranica), koja se odnosi na prvi instrument kojim započinje stranica. Unatoč tomu što čitatelj knjige možda i zna godinu u kojoj je određena odluka vijeća bila donijeta, treba nešto vremena kako bi se ona i pronašla. Kako je u historiografiji utvrđeno, gradski pravni sustav u 15. stoljeću temeljio se na odlukama vijeća koje su se zapisivale.⁶ Zbog toga se njihov tekst trebao lako i brzo pronaći. Crtanje crteža na margini srednjovjekovnih rukopisa svih žanrova nije bila rijetkost. Svrha im je mogla biti prekidanje monotonije teksta i lakša prohodnost kroza nj.⁷ Crteži na marginama De Rennove knjige nastali su kao pomoćno sredstvo čitatelju, odnosno kao putokaz lakšem pronalaženju određenih odluka vijeća. Crteže se može podijeliti u dvije skupine. Prva su crteži ruke s ispruženim kažiprstom kojim se ukazuje na važne dijelove teksta. Oni prevladavaju brojem, uglavnom su samostalni, ali se uz neke od njih pojavljuju i dopunski crteži. Druga skupina crteža (dopunskih) su oni kojima se želi pobliže opisati konkretan sadržaj teksta. Riječ je o crtežima bačve, ljudskog lika, ribe, fortifikacija i igraćih karata. Crteži su vrlo jednostavni i plošni. Ipak, kad korisnik knjige okrene stranicu na kojoj se nalaze, odmah mu plijene pozornost jer izgledom odudaraju od monotonije desetina redova gusto ispisana rukopisa.⁸

⁶ Zjačić, „Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436–1461) I“, str. 9–14; Margetić, „Knjige riječkih notara – nezaobilazno vrelo riječke pravne povijesti“, str. 5–6.

⁷ Od voluminozne literature usp. npr. Michael T. Clanchy, *From Memory to Written Record: England, 1066–1307* (Chichester – Malden: John Wiley & Sons, 2013.), str. 174–179; općenito o crtežima na marginama srednjovjekovnih rukopisa Michael Camille, *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.); o primjerima crteža na marginama notarskih spisa u Dalmaciji Ivo Petricioli, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike* (Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1972.), str. 90–91; Emil Hilje, „Zadarski graditelj Vidul Ivanov i njegovi sinovi“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 47 (2005.), str. 173; Emil Hilje, „Autoportreti zadarskog bilježnika Ilije iz 14. stoljeća“, *Ars Adriatica* 6 (2016.), str. 100–101; općenito o crtanju notarskog znaka usp. Branka Grbavac, „Srednjovjekovni notarski znakovi – primjer iz zadarskog notarijata“, *Javni bilježnik* 35 (2011), str. 66–71; Oskar Pigac, *Arheološka interpretacija crteža u Vinodolskom zakoniku*, Zagreb, 2014. (mentor prof. dr. sc. Krešimir Filipec). Usp. i Andrist, Patrick i Maniaci, Marilena. „The Codex’s Contents: Attempt at a Codicological Approach“, u: *Exploring Written Artefacts: Objects, Methods, and Concepts*, vol 1., ur. Jörg B. Quenzer (Berlin – Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2021.), str. 369–394.

⁸ U ovom radu bilo je planirano crteže predstaviti javnosti uz pomoć fotografija. Međutim, arhivi u Republici Hrvatskoj po „Cjeniku naknada za istraživanje javnog arhivskog gradiva, izradu preslika, snimanje, umnažanje, objavljivanje i druge oblike korištenja arhivskoga gradiva Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske“ mogu naplatiti uslugu prava na objavljivanje

Crteži male ruke s ispruženim kažiprstom

Mala ruka s ispruženim kažiprstom (lat. *manicula*) na praznoj margini, koji pokazuje na neki dio teksta, nije neuobičajena pojava u notarskim spisima i drugim rukopisima iz srednjeg vijeka.⁹ U knjizi Antuna de Renna najčešći je upravo taj crtež. Zbog toga je jedinstvena među najstarijim sačuvanim riječkim notarskim knjigama. Naime, tog crteža nema kod notara Dominika Ravizze, a rijetka je pojava u knjizi Gverina Tihčića (*Tranquillis*) (prva polovina 16. st.).

Na lijevoj ili desnoj se margini uz tekst nalazi sveukupno pedeset i sedam crteža ruku. Njihovom usporedbom može ih se razvrstati u barem šest tipoloških skupina prikaza desne ili lijeve ruke s ispruženim kažiprstom. Pri tome po brojnosti prevladavaju prva i peta skupina prikaza ruke. Ostale skupine su po broju primjera malobrojne i riječ je o vrlo nevještim pokušajima crtanja ljudske ruke.

Obilježje prve skupine jest jednostavnost crteža i manja dimenzija u odnosu na ostale crteže. Linije su jasne i oštre. Ispruženi kažiprst se ističe disproporcionalnom duljinom u odnosu na ostatak ruke. Ostali se prsti samo naziru u kratkim valovitim crtama koje predstavljaju zatvorenu šaku. Rukav koji se nastavlja na šaku prikazan je trima kraćim linijama, pri čemu je prva od njih nastavljena na liniju kažiprsta (Slika 1). Može se pronaći dvanaest primjera ovog tipa. Po svemu sudeći riječ je o tipskome brzom crtanju. Kako je De Rennovu knjigu 1544. godine koristio tadašnji riječki notar Gverin Tihčić (*Tranquillis*), vrlo je vjerojatno on autor crteža ove ruke. Potvrdu tomu može se pronaći preko identičnog crteža u Tihčićevoj notarskoj knjizi (Slika 1a).¹⁰ Ako on nije autor, onda

fotografija zbog čega one ovdje nisu prikazane. Umjesto fotografija donose se skice nacrtane po izvorniku, a u potpisu pod njima donose se podaci o njihovu mjestu u rukopisu i stvarnim dimenzijama. One ne mogu dovoljno vjerno prenijeti vizualni aspekt originala, između ostaloga zbog punih linija koje su ovdje korištene. Autori originalnih crteža koristili su ptičje pero i tintu. Kako je potez perom dolazio do kraja, trag tinte je blijedio. Samo izravni uvid u original ili fotografije mogu vjerno prikazati o kakvim je crtežima riječ. Uz neke od crteža nalazio se dio teksta, što se ovdje ne prikazuje.

⁹ Raymond Clemens i Timothy Graham, *Introduction to Manuscript Studies* (Ithaca i London: Cornell University Press, 2007.), str. 44, 128; William H. Sherman, *Used Books. Marking Readers in Renaissance England* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.), str. 29; Marta Luigina Mangini, „Drawings on parchment and paper of medieval Italian notaries (12th–15th centuries)“, u: *Works of Art in Parchment and Paper: Interdisciplinary Approaches*, ur. Nataša Golob, Jadert Vodopivec Tomažič (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2019.), str. 59; Hanna Wimmer, „Peripatetic Readers and a Dancing Maiden: Marginal Multigraphic Discourse in a Medieval Latin Multiple-Text Manuscript“, u: *Exploring Written Artefacts. Objects, Methods, and Concepts*, vol 2., ur. Jörg B. Quenzer (Berlin: Walter de Gruyter GmbH, 2021.), str. 821, 828–831.

¹⁰ DARI, Javni bilježnici do 1848., Javni bilježnici Rijeke (dalje: Bilježnici Rijeke), Guarino Tranquilli (1544. –1546.), str. 469; Gverin Tihčić je djelovao u mnogim istočno-jadranskim gradovima u

je autor netko drugi iz gradskih službi ili jedan od javnih notara 16. stoljeća, odnosno kasnijeg razdoblja.

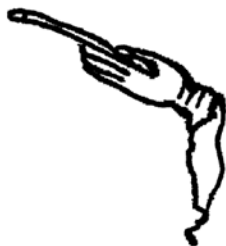

1. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini uz tekst odluke vijeća od 29. srpnja 1437. u knjizi notara Antuna de Renna (skupina 1), (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 7), dimenzije 2 x 0,5 cm, duljina rukava 1,5 cm

1a. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini u knjizi Gverina Tihića (*Tranquillis*) (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, Guarino Tranquilli (1544. – 1546.), str. 469)

Kod druge skupine crteža može se zamijetiti pokušaj da se ruka prikaže nešto realnije. Kažiprst se crta izduženo i na njemu se označava nokat, ali se vodi računa o prikazu ostalih prstiju. Palac se crta u savijenu položaju. U nekim slučajevima vodi se računa o detaljnijem crtanju rukava (Slika 2). Sveukupno se može pronaći šest primjera ovog tipa crteža koji uglavnom međusobno nalikuju jedan drugom. Nije jasno tko je autor ovih crteža.

2. Kopija iz originala crteža ruke na desnoj margini uz tekst odluke vijeća od 29. srpnja 1437. (skupina 2), (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 7), dimenzije 3,5 x 1 cm, rukav 3 x 0,5 cm

prvoj polovini 16. stoljeća – bio je notar u Hvaru, Šibeniku, Zadru, Senju i Rijeci. Usp. Ivan Lupić, „Rukopisni tragovi Tihićeva Lucidara“, *Filologija* 76 (2021), str. 79–86.

Gotovo karikaturalan prikaz zatvorene šake s ispruženim kažiprstom vidljiv je u jedinom primjeru treće skupine crteža (Slika 3). Gverin Tihic mogao bi biti njegov autor jer se identični crtež nalazi u njegovoj notarskoj knjizi (Slika 3a).¹¹ Datacije radi treba spomenuti kako se jedan sličan crtež pojavljuje u kartularu augustinskog Samostana sv. Jeronima iz sredine 16. stoljeća.¹² Dakle, ovaj crtež nije mogao nastati prije 16. stoljeća. De Rennova notarska knjiga koristila se barem stotinu godina od nastanka, ako ne i kasnije.

3. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini uz tekst od 19. kolovoza 1437. u knjizi notara Antuna de Renna (skupina 3) (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 8), dimenzije 3,2 x 0,4 cm

3a. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini u knjizi Gverina Tihica (*Tranquillis*) (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, Guarino Tranquilli (1544. – 1546.), str. 405)

U četvrtoj skupini crteža ruke riječ je o prikazu desne ruke koja stoji uspravno u odnosu na dno stranice knjige i pokazuje kažiprstom prema gore. Nije nacrtan palac, kažiprst je disproporcionalan, ponekad s crtom za nokat (Slika 4). U knjizi se nalazi četiri primjera ovog tipa crteža.

4. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini uz tekst odluke vijeća od 18. prosinca 1439. (skupina 4), (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 44), dimenzije 3 x 0,6 cm

¹¹ DARI, Bilježnici Rijeke, *Guarino Tranquilli*, str. 405.

¹² Universitätsbibliothek Wien, Rukopisi, *Diplomatarium monasterii sancti Viti Fluminiensis*, 62v.

Crtež ruke dobiva pun figuracijski izražaj u petoj skupini (slike od 5 do 10), čijih se primjera može pronaći sveukupno trideset. Desna ili lijeva šaka crta se s ispruženim kažiprstom i noktom, prsti od srednjeg do malog prsta savijeni su u prvom zglobu i prikazuje se palac. Crteži rukava podlaktice izvedeni su na različite načine. Vanjski se nabori prikazuju crtama ili osjenčavanjem, a na jednom crtežu nalazi se heraldički ljljan na rukavu. Prikazi rukava mogli bi biti svjedočanstvo o modnim običajima vremena, ali nesumnjivo pokazuju i određene umjetničke sposobnosti njihova crtača. Može se pretpostaviti kako je crtež ruke u petoj skupini autorstvo Antuna de Renna. Naime, na margini je jedan crtež ruke u potpunosti okružen tekstom čiji je on autor (Slika 9). Kada se taj crtež uspoređi s ostalima iz pete skupine, po načinu crtanja jasno je kako im je autorstvo zajedničko. Autorstvo ostalih crteža u knjizi nije isključivo njegovo. Naime, knjiga se koristila kao izvor gradskog prava sve do donošenja Statuta 1530. godine, a izgleda i nakon toga, pa su čitatelji na marginama nacrtali neke crteže kao što je slučaj sa skupinom 1 i 3 crteža ruke.

5. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini uz tekst odluke vijeća od 20. ožujka 1441. (skupina 5), (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 99), dimenzije 4 x 1,5 cm, rukav 5 x 2 cm

6. Kopija iz originala crteža ruke na desnoj margini uz tekst odluke vijeća od 10. siječnja 1443. (skupina 5), (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 135), dimenzije 3 x 1 cm, rukav 2 x 1,5 cm

7. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini uz tekst odluke vijeća od 3. lipnja 1444. (skupina 5), (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 178), dimenzije 4 x 1,2 cm, rukav duž. 5,4 x šir. 6 cm

8. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini uz tekst odluke vijeća od 4. prosinca 1446. (skupina 5), (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 310), dimenzije 2,5 x 1,2 cm, rukav duž. 4,5 x šir. 2 cm

9. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini uz tekst odluke vijeća od 12. srpnja 1453. (skupina 5), (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 498), dimenzije 3,5 x 1,2 cm, rukav duž. 2 x šir. 3,5 cm (Crtež je u originalu okružen tekстом.)

10. Kopija iz originala crteža ruke na lijevoj margini uz tekst odluke vijeća od 3. ožujka 1458. (skupina 5), (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 640), dimenzije 4 x 1,5 cm, rukav duž. 5,5 x šir. 2 cm

U šestu skupinu crteža ispružene ruke ulaze crteži ruke koji izlaze izvan navedenih tipova. Izvedba crteža je lošije likovne kvalitete i mogu se pronaći četiri takva primjera.

Dva crteža ljudskog lika

Nevješt i jednostavan prikaz profila ljudskog lika s ispruženim rukama lako je uočljiv na stranici gusto ispisanom tekstem. Nepotpun je uslijed toga što mu nisu nacrtane noge ispod potkoljenice. Nemoguće je nedvosmisleno odrediti spol lika na crtežu (Slika 11).

11. Kopija iz originala crteža ljudskog lika na lijevoj margini uz tekst odluke vijeća od 20. ožujka 1441. (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 99), dimenzije 2,5 x 1,5 cm

Drugi crtež ljudskog lika također je prikazan u profilu. Karakteristika ovog crteža je prikaz torza, glave i jedne ruke. Likovna izvedba ljudske figure je disproporcionalna jer je ruka većih dimenzija u odnosu na ostatak prikaza. Gotovo da je riječ o još jednom tipu crteža ruke koja pokazuje. Lice je djelomično prikriiveno slovima iz rukopisa. Izgleda kako je riječ o prikazu muškarca s turbanom na glavi i naušnicom u uhu (Slika 12). Nalazi se na desnoj margini uz tekst odluke vijeća koja se bavi prolaskom kroz tuđe vinograde, vrtove i druge posjede bez vlasnikove dozvole. Uz crtež je zapisano: *preconiacata die 5 Ianuarii 1455*. Na dnu stranice zapisan je tekst datiran krajem siječnja 1449., koji se također odnosi na ovu odluku i u kojem je zapisano kako su članovi vijeća odredili raspodjelu globe za one koji počine štetu na tuđem posjedu. Odluka je po javnom glasniku objavljena 2. veljače 1449. godine. U tekstu te odluke stoji kako su sjednici vijeća u loži nazočili svi vijećnici grada uza suce ser Vida pokojnog Matka i ser Jakova Mikolića. Posebno je istaknuto da sjednici nije nazočio sudac Mauro, koji tada nije bio u gradu.¹³ Postoje dvije mogućnosti – crtež nema veze s tekстом ili je nastao radi lakšeg pronalaženja teksta odluke vijeća. Možda je riječ o asocijaciji povezanoj s imenom jer vijećanju nije nazočio sudac Mauro. Naime, torzo s glavom nalikuje na lik moretta, koji je u to vrijeme postojao u umjetnosti.

12. Kopija iz originala crteža ljudske glave, torza i jedne ruke na desnoj margini (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 123), dimenzije, 3 x 4 cm

¹³ Silvano Gigante, „Libri del Cancelliere. Volume Primo. Cancelliere Antonio di Francesco de Reno. Parte prima: MCCCCXXXVII-MCCCCXLIV“, *Monumenti di storia Fiumana* 2 (1912.), str. 270.

Crteži ribe

U knjizi se nalazi šest crteža riba. Crteži su jednostavni i razlikuju se jedan od drugog. Prvi crtež ribe povezan je s tekstom odluke vijeća od 19. lipnja 1438., kojom se dozvoljavalo svim ribarima iz Rijeke i Kastva da love tunu na Preluci. Na marginama uz tekst odluke nalaze se dva crteža (slike 13 i 14). Ti su crteži većih dimenzija nego drugi prikazi ribe u knjizi, međutim ostaje otvoreno pitanje koliko su vizualno uspješni u prikazivanju tune.

13. Kopija iz originala crteža ribe na lijevoj margini (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 33), dimenzije 4,5 x 1,5 cm

14. Kopija iz originala crteža ribe na desnoj margini (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 33), dimenzije 5 x 1,5 cm

Odluka vijeća od 10. siječnja 1449. propisuje cijenu ribi koja se prodaje u gradu. Ovdje se na marginama uz tekst nalaze dva crteža ribe. Na lijevoj margini nalazi se nevješto izveden crtež ruke koja pokazuje na tekst (šesta skupina crteža), a ispod njega su nacrtane dvije ribe približno jednakih dimenzija (slike 15 i 16). Na suprotnoj desnoj margini riba je nacrtana u nešto većim dimenzijama. Crteži su vrlo jednostavni u izvedbi zbog čega je teško spekulirati je li autor ciljao na određenu vrstu ribe. Odluka spominje cijene za salpu, kantre, list, romb, iverak, ražu, morsku volinu, tunu, palamidu, skušu itd.

15. Kopija iz originala crteža ruke i dvije ribe na lijevoj margini (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 365), dimenzije ruke 4 x 1 cm, dimenzije ribe 2 x 0,5 cm i 1,8 x 0,4cm

16. Kopija iz originala crteža ribe (ili možda lignje) na desnoj margini (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 365), dimenzije 3,6 x 0,5 cm

Posljednja odluka vijeća koja se odnosi na ribu i uz čiji se tekst nalazi njezin crtež je iz 17. srpnja 1458., kojom je dozvoljeno svim stanovnicima i građanima Rijeke loviti tunu kada god to požele na Preluci. Na lijevoj margini na tekst pokazuje crtež ruke koja pokazuje, a s desne se strane nalazi crtež tune (Slika 17).

17. Kopija iz originala crteža ribe na desnoj margini (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 649), dimenzije 6 x 1,5 cm

Ostali crteži

Gradsko vijeće je na zasjedanju 18. prosinca 1439. uz odluku vezanu uz proceduru prodaje uvezenog vina zaključilo kako treba zatražiti od feudalnoga gospodara grofa Walseea povlasticu održavanja sajma. Na margini na tekst odluke ukazuje ruka koja pokazuje s crtežom bačve.¹⁴ Pet godina kasnije, u svibnju 1444., feudalni gospodar uvažio je molbu riječkih vlasti i gradu dao povlasticu održavanja sajma oko blagdana sv. Ivana Krstitelja (tri dana prije i tri dana poslije).¹⁵ Na margini uz tekst o tome nalazi se crtež jedne ruke koja pokazuje i crtež fortifikacija s trima kulama i dvjema zastavama koje se vijore (Slika 18). Teško je reći je li riječ samo o idealnoj reprezentaciji koja asocira na gospodara ili je možda riječ o pokušaju prikaza nekog utvrđenja u kojem je boravio grof Reinprecht IV. Walsee.

¹⁴ Isto, str. 98; DARI, Bilježnici Rijeke, Antun de Renno de Mutina, str. 44.

¹⁵ Gigante „Libri del Cancelliere. Volume Primo. Cancelliere Antonio di Francesco de Reno. Parte prima“, str. 365–366.

18. Kopija iz originala crteža fortifikacija na lijevoj margini (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 174), dimenzije 5 x 4,5 cm

Tekst odluke vijeća o kažnjavanju varalica u igrama na sreću popraćen je crtežima ruke koja vjerojatno pokazuje i tri igraće karte (Slika 19).¹⁶ Igraće karte pojavile su se u Europi u posljednjoj četvrtini 14. stoljeća. U prvoj polovini 15. stoljeća postale su popularan oblik rasonode.¹⁷ Zbog toga nije nemoguće kako je ovdje upravo riječ o njima. Postoji mogućnost da je riječ i o prikazu triju strana kocke za igru.

19. Kopija iz originala crteža igračih karti na desnoj margini (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 221), dimenzije svake 1 x 1 cm

Na različitim mjestima u rukopisu na margini svake od šest odluka vijeća koje se bave pitanjem daća, prodaje, uvoza i drugim posebnim odredbama vezanim uz vino se uz crtež ruke koja pokazuje nalazi crtež bačve. Uglavnom je riječ o gotovo identičnom prikazu jednakih dimenzija (usp. sliku 20).

20. Kopija iz originala crteža bačve (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 18) dimenzije 2 x 1 cm

¹⁶ Silvino Gigante, „Libri del cancelliere“, *Fiume – Rivista semestrale della Società di studi fiumani in Fiume*, IX (I e II semestre 1931) X/1932, 2, 30; DARI, Bilježnici Rijeke, Antun de Renno de Mutina, str. 221.

¹⁷ David Parlett, *The Oxford Guide to Card Games* (Oxford – New York: Oxford University Press, 1990.), str. 35–37.

Razmišljanje o mentalnom svijetu jednoga gradskog kancelara i javnog notara u 15. stoljeću

Profesionalni notar Antun de Renno je u potrazi za poslom doselio iz prosperitetna grada Modene u gradić Rijeku na istočnoj obali Jadrana. Pronašavši ondje mogućnost zarade za život, nastojao je tijekom radnog vijeka dobro obavljati svoju profesiju. Dodatan izvor zarade pronašao je u poslu gradskog kancelara. To nije bio zanemariv prihod, čemu je posredno dokaz njegova bilješka u svibnju 1457. kada su mu odlukom gradskog vijeća smanjili plaću. Tada je zapisao kako više neće obavljati posao kancelara.¹⁸ U knjizi koja je ostala sačuvana vidljiva je predanost poslu kada je riječ o čitkosti teksta koji je zapisivao perom. De Renno je na marginama pokraj svakog upisa sastavljao i kraći indikativni regist od par riječi. Njegova sposobnost formuliranja teksta za određeni pravni čin i vještina pisanja nisu uvijek bili dovoljni. Tekst za nj nije predstavljao jedini način izražavanja. Dopunjavao ga je jednostavnim crtežom koji se može pronaći na marginama knjige. Crtao je, kako je tada bilo uobičajeno, *ruku koja pokazuje* za isticanje važnijih sekcija od javnog interesa u korpusu teksta. Slijedeći razmišljanje Marte Luigine Mangini vezano uz talijanski notarijat, može se tvrditi kako su crteži u knjizi po načinu izvedbe posredno umjetnički izraz njihova autora uz, kako je i ovdje pokazano, njihovu istovremenu praktičnost.¹⁹ Ističe se i zbog toga što je kod mlađih riječkih notara iz 16. stoljeća Dominika Ravizze i Gverina Tihća broj crteža na marginama zanemariv.

U hrvatskoj stručnoj javnosti crteži na marginama notarskih zapisa nisu bili od posebnog interesa.²⁰ Iznimku čini Emil Hilje koji je napisao rad o notarskom znaku svećenika i zadrarskog notara Ilije iz 14. stoljeća na većem broju isprava. Hilje je argumentirano pokazao da se autoportret koji je Ilija crtao za svoj notarski znak tijekom vremena mijenjao, vjerojatno prateći biološki proces starenja.²¹ Hilje smatra kako „kvaliteta crteža nije velika.“²² Crteži notara Ilije, odnosno autoportreti su iznimne likovne kvalitete ako ih se uspoređi s ovdje obrađenim

¹⁸ Zjačić, „Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436–1461) III“, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci* 5 (1959), str. 339: „Instrumenta sequentia sunt scripta a me Antonio de Renno postquam refutauit cancelairiam Fluminis, et non fui cancelarius quia volebant michi minuere salarium.“

¹⁹ Mangini, „Drawings on parchment and paper of medieval Italian notaries (12th–15th centuries)“, str. 58 govori o notarevu „means and spaces of free self-expression“, a o praktičnosti str. 59.

²⁰ O tome usp. Hilje, „Autoportreti zadrarskog bilježnika Ilije“, str. 100–101.

²¹ Isto, str. 84–85.

²² Isto, str. 90.

crtežima Antuna de Renna. No notarski je znak bio gotovo obvezni crtež u eshatokolu notarskog instrumenta. Zadarski notar Ilija bio je specifičan slučaj jer je za svoj znak crtao autoportret. S druge strane crteži na marginama De Rennove knjige nisu bili obvezni.

Međutim, ne bi li vrijednost ove vrste crteža trebalo promatrati mimo estetskih kriterija? Crteži na marginama srednjovjekovnih i uopće predmodernih rukopisa ove vrste nisu nužno trebali imati likovnu vrijednost da bi privukli pozornost čitateljevih očiju. Dovoljno je bilo postojanje crteža koje odudara od teksta kako bi se ona zaokupila. U slučaju Antuna de Renna crteži nisu nastali kao umjetničko djelo, nego kao pomoćno sredstvo radi lakše prohodnosti golema korpusa teksta. Posredno nešto od tih crteža možda ima umjetničku vrijednost jer su jedno od rijetkih svjedočanstava o likovnom izražaju iz tog razdoblja u gradskoj povijesti.²³ Kada suvremeni istraživač riječke povijesti kasnoga srednjeg vijeka koristi objavljeni tekst ove notarske knjige, on ne može zamijetiti crtež koji se nalazi u izvorniku. Ovim se radom ukazuje na zanemareni aspekt tog rukopisa.

Margine kancelarijske i notarske knjige sadrže povremene tragove nasumičnih crta povučениh perom, a zapravo črčkarije. Možda su neke od njih nastale prije početka zapisivanja kako bi se provjerilo ostavlja li pero dobar trag tinte (Slika 21). Ernst Gombrich je, pozivajući se na Johanna Huizingu, smatrao kako su črčkarije nastajale kao čin igre u trenutku dosade.²⁴ Ne treba isključiti i takvo tumačenje nekih crteža na marginama knjige Antuna de Renna. Pri tome se ne može tvrditi kako je autor crteža u prilogu (Slika 22) bio najranije iz 15. stoljeća jer se sličan crtež može pronaći i u notarskoj knjizi Gverina Tihica.²⁵

21. Kopija iz originala crteža črčkarije (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 504), dimenzije su zanamarive

²³ Marko Medved je pronašao iluminirane rukopise iz kasnoga srednjeg vijeka koje istraživači tek trebaju proučiti. Usp. Marko Medved, *Filius conventus Fluminensis Augustinci pustinjaci sv. Jeronima u Rijeci* (Zagreb: Srednja Europa, 2020.), str. 143–146.

²⁴ Ernst H. Gombrich, „Caccia allo scarabocchi (introduzione)“, u: Giuseppe Zevola, *Piaceri di noia. Quattro secoli di scarabocchi nell'Archivio Storico del Banco di Napoli* (Milano: Leonardo, 1991.), str. 7; Usp. i R. Clemens i T. Graham, *Introduction to Manuscript Studies*, str. 45.

²⁵ DARI, Bilježnici Rijeke, *Guarino Tranquilli* (1544–1546), str. 405 (usp. sliku 3a. u ovom radu).

22. Kopija iz originala crteža črčkarije (HR-DARI, Bilježnici Rijeke, De Renno, str. 176), dimenzije 3 x 2,5 cm

Ozren Kosanović

Drawings on the Margins of the Notary Book of the Rijeka Notary and Chancellor Antun de Renno of Modena

Summary

Antun de Renno of Modena, Rijeka notary and chancellor, kept records for the period between 1436 and 1465. In the book containing 749 pages of written text, drawings can be found on the margins. There are two types of drawings. The first type consists of drawings of the pointing hand, which are here divided into six types of representations. The other type of drawing is represented by simple representations of objects, human figures and fish. The drawings are not representative examples of art, as they were created primarily in order to bring the most important parts of the text closer to the reader. They are located alongside the text of the decisions of the city councils, which were recorded in the sections of the book where instruments of private law nature were also entered. As Rijeka's medieval period is largely unknown due to the poor preservation of written sources of any type, the drawings in this book represent an indispensable testimony of an era. At that time, for people who were immersed in the text by their profession, artistic expression was a means of supplementary communication. Some of the drawings, such as the sleeve on the pointing hand, might be an indirect testimony of the fashion customs of the time.

Keywords: drawings; drawing of the pointing hand; 15th century; notary and office book; Antun de Renno of Modena; Rijeka.